

Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig

Vragen bij een decennium

Geschiedschrijvers beeldhouwen de vormeloze Tijd. Grote ruwe brokken hebben ze er al uitgehakt en gebeiteld zoals het Pleistoceen, de Steentijd, de Oudheid, de Middeleeuwen, de Vroeg-Moderne Tijd. Er zijn ook meer gepolijste tijdscherven die slechts ten dele rekenkundige tijdsaanduidingen zijn: de 'gouden' zeventiende eeuw en de 'verlichte' achttiende eeuw. En tenslotte zijn er de gladde kiezeltjes zoals ze tegenwoordig in journalistiek, reclame en mode geprefereerd worden: de decennia, bij voorkeur voorzien van een kernachtig adjectief, zoals de 'gezapige' jaren vijftig, de 'swingende' jaren zestig, de 'sombere' jaren zeventig en de 'no-nonsense'-jaren tachtig. Een paar jaar geleden heeft de Amerikaanse publiciste Susan Sontag in een Huizinga-lezing dit 'hitparade-denken' gekritiseerd als dooddoenertaal, congruent met de taal van de mode. Stijl wordt zo tot levensstijl, aldus Sontag. 'Het decennium schenkt ons de illusie van vrijheid door onze ervaringswereld uit te hollen, het is een symptoom van de decadentie waaraan het moderne onderhevig is.'¹

Daarmee is de hedendaagse populariteit van het decenniumdenken echter niet helemaal verklaard. Misschien moet die gezocht worden in het geruststellende feit dat een decennium kleiner is dan wij. Zo lijkt het er even op dat niet wij sterfelijk zijn, maar de Tijd. En aan de ogenschijnlijke herhaalbaarheid van decennia - beleef ze opnieuw op compact disk! - zou men de hoogmoedige illusie kunnen verbinden dat

* Dit artikel is gebaseerd op een bewerking van enkele hoofdstukken van een boek over Nederland in de jaren zestig, waaraan de auteur werkt. Naar verwachting verschijnt dit boek in het voorjaar van 1996.

¹ *NRC-Handelsblad*, 11 dec. 1989.

de wijzers van de Tijd stilgezet, teruggedraaid of anderszins gemanipuleerd kunnen worden.

Ofschoon ik dus geneigd ben Susan Sontags kritiek op het decenniumdenken te delen, gaat dit artikel op het eerste gezicht toch over een decennium: de jaren zestig. In het geval van de jaren zestig krijgt men soms het idee dat het om een omgekeerd trauma gaat. Oorlogsslachtoffers begonnen veelal in de loop van de jaren zestig last te krijgen van hun traumatische ervaringen, dat wil zeggen zo'n vijftieng-twintig jaar na de bezetting. Maar de vermoeide veertigers en vijftigers die in de jaren negentig verlangend terugkijken naar 'the gay sixties' hebben, zo lijkt het, een omgekeerd probleem. Zij worstelen immers niet met het verleden, maar met het heden. Het heden waarin zij niet langer jong zijn, geen illusies meer koesteren en een stuk dicht bij de dood staan dan de opgewekte flower-powergeneratie, die dacht mensheid en geschiedenis opnieuw te kunnen laten beginnen. Zo lijken vooral de eigen problemen door een waas van nostalgie op de samenleving geprojecteerd te worden. In feite gaat het voor een belangrijk deel om leeftijdsproblemen, mid-levencrisis, menopauze, of hoe men dit soort levenspijn en doodsangst verder ook moge benoemen.

Om dit soort projecties gaat het me hier niet, wèl om een van de kerntaken van het historisch ambacht: de kunst van het periodiseren. Hoe de naoorlogse geschiedenis van Nederland te verdelen in hanteerbare tijdsblokken en haar zo begrijpelijker te maken? Onder historici en sociale wetenschappers bestaat er enige overeenstemming over het breukkarakter van de jaren zestig in Nederland. In een discussie over de vraag in hoeverre de Tweede Wereldoorlog als een cesuur in de twintigste-eeuwse Nederlandse geschiedenis beschouwd moet worden, heeft de Amsterdamse historicus J.C.H. Blom geschreven²: 'Zo er al sprake zou zijn van een breuk in de jongste geschiedenis van Neder-

² J.C.H. Blom, 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering', J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989), 165, 176. Zie bijvoorbeeld ook E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2 1914-1980* (Amsterdam/Brussel 1986), 300 e.v.; H.W. von der Dunk e.a. (ed.), *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986); D. Bosscher, *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen 1992); N. Wilterdink, 'De woelige jaren zestig', *Maatstaf* 25(1977)1, 52-60; J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992), 317-415.

land, dan zou die in de jaren zestig te vinden zijn en niet in de bezettingstijd. (...) Pas in de jaren zestig, met enige voorboden in de jaren vijftig, gaat het hele systeem kraken.'

Tegelijk met deze vaststelling beginnen echter de problemen: immers wanneer de jaren zestig inderdaad een breuk in de naoorlogse Nederlandse geschiedenis vormen, is de vraag direct wat er dan precies brak en waarom eigenlijk. Onsystematisch en impressionistisch laten de meest in het oog springende veranderingen tijdens de jaren zestig zich snel noemen: economische groei en in het kielzog daarvan welvaart en uitbreiding van de sociale zekerheid, sociaal-economische spanningen, politieke vernieuwing en radicalisme, ontzuiling, ontkerkelijking en deconfessionalisering, de snelle opmars van de televisie, grotere seksuele vrijheid, de tweede feministische golf, de opkomst van een jongerensubcultuur, de vorming van een militante, sterk links-ideologisch gerichte studentenbeweging en een verhevigd generatieconflict. Over een aantal van deze vernieuwingen en veranderingen, vooral in de politieke en sociaal-economische sfeer, zijn we dankzij historisch onderzoek inmiddels redelijk geïnformeerd;³ de veranderingen op sociaal-cultureel terrein zijn daarentegen veel minder goed gedocumenteerd en geanalyseerd. Op een meer generaal verklarend niveau zijn we ook nog niet erg ver gevorderd; zelfs aan meer of minder voorzichtig geformuleerde speculaties omtrent aard en oorzaken van de jaren zestig is de Nederlandse geschiedschrijving nog nauwelijks toegekomen.

Voor een deel is deze analytische onmacht ongetwijfeld te verklaren uit de nabijheid van die jaren. De jaren zestig lijken in mode en com-

³ Voor de sfeer van de arbeidsverhoudingen verwijs ik naar de stroom van vakbewegingsgeschiedenis die in de eerste helft van de jaren tachtig verscheen (over de centrales o.a. E. Hueting, F. de Jong Edz. & R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1983); J. Roes (red.), *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985). Over de meer strikt economische geschiedenis: F. Messing, 'Het economisch leven in Nederland 1945-1980', J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988), 517-561). Over de politiek o.a.: R.B. Andeweg, *Dutch voters adrift; on explanations of electoral change, 1963-1977* (Leiden 1982); C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. De jaren 60 en 70* (Meppe/Amsterdam 1979). Over 'de nacht van Schmelzer' K. Dibbets e.a. (red.), *Het Jaarboek Mediageschiedenis* (Amsterdam 1991), 191-300.

mercie terug, maar het is de vraag of ze in een bredere maatschappelijke zin ooit weg zijn geweest. Er is ruim tweeëneenhalf decennium verstreken sinds Provo in 1967 ten grave werd gedragen, maar de mentale nabijheid van de jaren zestig is opmerkelijk. Wat een afstand ligt er bijvoorbeeld niet tussen de jaren twintig en de jaren vijftig? Die nabijheid van de jaren zestig is anno 1994 misschien niet zozeer in de politiek zichtbaar, maar veel meer in de cultuur, de omgangsvormen, het onderwijs, de intieme levenssfeer van seksualiteit en ouder-kindverhouding, de houding ten opzichte van gezag en hiërarchie, kortom al die veranderingen, die de publicist H.J.A. Hofland ooit zo treffend samenvatte als 'de dekolonisatie van de burger'.⁴ Het is moeilijk een historische omslag te analyseren waar men zelf nog steeds deel van uitmaakt.

De historische beschrijvingen van die ingrijpende veranderingen op de diverse bovengenoemde terreinen dragen vaak een impliciet vooronderstellend karakter. Veelal wordt aangenomen dat al deze vernieuwingen een samenhangend historisch complex vormen; dat complex wordt chronologisch in één decennium gesitueerd: de jaren zestig. Tegelijkertijd moet men vaststellen dat al die gesignaleerde veranderingen niet volstrekt synchroon hebben plaatsgevonden. Hoe zij echter interfereren is een probleem dat nog nergens systematisch onderzocht is. Wie een chronologische sequentie in de vernieuwingen probeert te ontdekken, is ook geneigd 'de jaren zestig' niet louter als een getalsmatige tijds-aanduiding te zien, maar veeleer als een kwalitatief begrip. Zo lijken 'de jaren zestig' behalve voor de periode 1960-1969 ook te staan voor een complex van deels gelijktijdige, deels snel op elkaar volgende veranderingen op politiek, sociaal-economisch, en sociaal-cultureel terrein die niet allemaal precies binnen dit tijdvak vallen.

In de historische overzichten valt op dat de door historici gebruikte periodisering van dit vernieuwingsproces veelal een impliciete verklaring of karakterisering bevat. Zo laat de historicus J.J. Woltjer de jaren zestig met de loonexplosie van 1963 beginnen en hij eindigt met de oliecrisis van 1973.⁵ Door deze periodisering wordt ten minste de

⁴ H.J.A. Hofland, *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam 1972).

⁵ Woltjer, *Recent verleden*, 315 e.v.

indruk gewekt dat de economische ontwikkeling een sterk sturende invloed heeft gehad op de vernieuwingskrachten van wat hij 'de roerige jaren zestig' noemt. In een ander overzichtswerk van E.H. Kossmann wordt de periode 1958-1973 aangeduid als een tijdperk van 'experimenten'.⁶ Het jaar 1958 markeert met de val van het vierde kabinet-Drees (1956-1958) het einde van de rooms-rode coalities en tevens de aarzelende liberalisering van een tot dan toe straf geleide loonpolitiek. Het jaar 1973 - hier sluit het boek van Kossmann af - staat ook hier voor de oliecrisis, maar tevens voor het aantreden van het centrum-linkse kabinet-Den Uyl, dat een begin wil maken met de spreiding van kennis, inkomen en macht. Duurt het 'tijdperk van experimenten' derhalve niet voort tot 1977, wanneer het rode kabinet met de witte rand vlak voor de finish ten val komt? En eindigen de jaren zestig in de politiek daarom niet pas in 1977?

Zouden er misschien verschillende 'jaren zestig' zijn, verschillend te periodiseren, al naar gelang het maatschappelijke terrein dat men bestudeert? Zo wordt bijvoorbeeld in de literatuur over de grensoverschrijdende pop- en jongerencultuur een grote symbolische waarde toegekend aan incidenten als het beruchte concert van de Rolling Stones in het Amerikaanse Altamont in 1969, waarbij een zwarte toeschouwer door een Hell's Angel doodgestoken werd, alsook aan de vroegtijdige dood van rocksterren als Jimi Hendrix, Janis Joplin (beiden in 1970 overleden) en Jim Morrison (1971). Deze dramatische gebeurtenissen markeerden volgens sommige auteurs 'het einde van de droom', dat wil zeggen van het optimistische levensgevoel dat de internationale hippie- en flower power-cultuur tot dan toe gekenmerkt had.⁷

In zijn inaugurele rede uit 1992 noemde de Groningse historicus D. Bosscher in een willekeurige volgorde een aantal factoren dat mogelijk van invloed is geweest op de omslag die de jaren zestig brachten: welvaart, verlichting van de internationale spanningen door het afnemen van de Koude Oorlog, grotere mobiliteit vooral als gevolg van de auto, meer communicatiemogelijkheden, in het bijzonder dankzij de

⁶ Kossmann, *De Lage Landen*, 283 e.v.

⁷ Bijvoorbeeld: R. Flender & H. Rauhe, *Popmusik. Geschichte, Funktion, Wirkung und Aesthetik* (Darmstadt 1989), 131 e.v.; J. Curtis, *Rock Eras. Interpretations of Music and Society, 1954-1984* (Ohio 1987), 221 e.v.

televisie, de introductie van de anticonceptiepil en de gevolgen die dit nieuwe middel voor de beleving van seksualiteit had, de verhoging van het opleidingsniveau, het volwassen worden van de zogenaamde 'baby-boomers', dat wil zeggen het demografisch cohort van de eerste naoorlogse jaren, en tenslotte de nawerking van de Tweede Wereldoorlog.⁸ Wat mismoedig stelt hij vervolgens vast dat een periodisering van 'de jaren zestig' eigenlijk onbegonnen werk is: 'Dat geschiedenis een discussie zonder eind is, gaat in het geval van de ongrijpbare jaren zestig wel heel nadrukkelijk op.'⁹

Maar wanneer 'de jaren zestig' inderdaad zoals boven betoogd een zeer complex vernieuwingsproces zijn, dan laten begin en einde zich natuurlijk niet precies in bepaalde jaartallen fixeren, in weerwil van dat mystificerende decenniumbegrip. Het zoeken naar een exact te dateren begin is even vruchteloos als een speurtocht naar het geboortjaar van de Verlichting of de Industriële Revolutie. Een gedifferentieerde benadering van 'de jaren zestig', dat wil zeggen een studie van de verschillende maatschappelijke gebieden, schept de mogelijkheid van meerdere, ten opzichte van elkaar incongruente periodiseringen. 'De jaren zestig' kunnen bijvoorbeeld in de culturele sfeer al voorbij zijn, terwijl ze in de politiek nog een aantal jaren aanhouden. Het is misschien mogelijk een soort proliferatieproces van maatschappelijke verandering te schetsen, waarbij het er uiteindelijk om gaat het 'epicentrum' van al deze turbulentie te traceren. Een periodisering is dan niet langer een onmogelijke opgave, zoals Bosscher meent, maar kan afgeleid worden uit een analyse van de verschillende vernieuwingsimpulsen en de manier waarop zij zich tot elkaar verhouden.

Belangrijk is het, de chronologische volgorde van de vernieuwingen en veranderingen vast te stellen, hoe zij elkaar beïnvloedden, en of uit de sequentie en het karakter van hun wisselwerkingen een conclusie getrokken kan worden over de sturende krachten van dit vernieuwingscomplex. Begonnen 'de jaren zestig' bijvoorbeeld eerder in de culturele sfeer; was de politiek reagerend of juist initiërend; is er sprake van een geleidelijke proliferatie of juist veel meer van gelijktijdigheid zoals

⁸ Bosscher, *De dood van een metselaar*, 23.

⁹ Ibidem, 34.

bijvoorbeeld de demografische verklaring van de babyboom impliceert?¹⁰ Het vernieuwingsproces, dat we aanduiden met de term ‘de jaren zestig’ is in verband gebracht met economische groei en de daaruit resulterende welvaart, met de spanningen tussen een vóór en een na de Tweede Wereldoorlog geboren generatie,¹¹ met veranderingen in het vrije-tijdsbestedingspatroon, nieuwe communicatiemediën et cetera. Is er wellicht een *prima causa* te ontdekken tussen al deze factoren of is juist hun gelijktijdigheid en samenspel verantwoordelijk geweest voor ‘de jaren zestig’? In het onderstaande probeer ik tot een voorlopig antwoord op die vraag te komen door Nederland anno 1959 aan een kritische inspectie te onderwerpen.

Het precare evenwicht tussen traditie en moderniteit

Wie goed naar Nederland kijkt zoals het aan het einde van de jaren vijftig bestond, ziet dat er een zeer precare balans tussen traditie en moderniteit, tussen het oude en het veranderende, bestond. Wat op het eerste gezicht stabiel en onveranderlijk leek, was in feite al tijdens de jaren vijftig ondermijnd geraakt.¹² In de jaren zestig kwam daar nog een aantal nieuwe ontwikkelingen bij, die samen de balans definitief ten gunste van het nieuwe deden doorslaan. Die omslag droeg de schijn van radicaliteit en abruptheid, maar was lang tevoren in stilte voorbereid.

¹⁰ P. de Rooy schrijft: ‘Als een groot ei, door een slang naar binnen gewerkt - zo trekt demografisch gezien de geboortegolf door de samenleving’ (‘Vetkuijfe waarheen? Jongeren in de jaren vijftig en zestig’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 101 (1986) 1, 78). Wanneer deze metafoor behalve een illustratieve ook een analytische waarde heeft, zou het betekenen dat ‘de jaren zestig’ vrij abrupt moeten beginnen.

¹¹ Zie hierover H.A. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992). Becker gebruikt de term ‘protestgeneratie’ voor de groep waarvan het geboortjaar tussen 1940 en 1955 ligt. Als ‘kerncohort’ kiest hij het geboortjaar 1947. De ‘vooroorlogse generatie’ verwijst naar de groep mensen die tussen 1910 en 1929 geboren zijn. Het kerncohort is hier 1920.

¹² Voor een soortgelijke gedachte: S. Stuurman, ‘Het zwarte gat van de jaren vijftig’, *Kleio*, 25 (1984) 8, 6-13.

Aan het einde van de jaren vijftig zou ik twee Nederlanden willen onderscheiden: het direct waarneembare Nederland, dat voor een belangrijk deel een façade was, en een Nederland dat daarachter verschoolen ging en belangrijk afweek van het direct waarneembare beeld. Wie naar het eerste Nederland anno 1959 kijkt, ziet op het eerste gezicht een stabiel, traditioneel, streng verzuild en sterk verkerkelijkt land.

Tot 1960 was de organisatorische groei van de verzuiling nog toege-
nomen¹³ en de dominantie van de confessionele politieke partijen maakte een volstrekt onbedreigde indruk. Van politieke vernieuwing of onrust was geen sprake en Nederland werd geregeerd door een groten-
deels vooroorlogse generatie van politieke leiders. Men kan daarom zeggen dat 'de jaren zestig' in de politieke sfeer tamelijk laat, namelijk pas in de tweede helft van de jaren zestig, inzetten. Pas bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 - waarbij de KVP acht zetels verloor - zijn ingrijpende electorale veranderingen zichtbaar. Voor het eerst sinds 1918 was de confessionele dominantie gebroken. Tot de verkiezingen van 1967 hadden ARP, CHU en RKSP/KVP immers altijd de helft of meer van het totaal aantal Tweede-Kamerzetels bezet. Van de afkalving van de confessionele partijen profiteerden nieuwe partijen (D'66, PPR, en DS'70), waarvan het geboortjaar voor het grootste deel na 1965 valt.¹⁴ Een ander gevolg van de structurele verzwakking van met name de KVP en CHU was het serieus op gang komen van een overleg over een mogelijk christen-democratisch verband, dat in 1973 resulteerde in een federatief samenwerkingsverband: het CDA.¹⁵ Het begin van programmatisch-ideologische heroriëntaties binnen de grote partijen laat zich ook pas vanaf 1966 traceren met als meest in het oog springende manifestaties de opkomst van Nieuw Links in de PvdA, het

¹³ De Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', 79; zie ook: T. Duffhues, A. Felling & J. Roes, *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980* (Baarn 1985), 267.

¹⁴ Voor 1966 werden slechts twee nieuwe partijen opgericht die in de Kamer zouden komen: de PSP in 1957 en de Boerenpartij in 1958. De laatstgenoemde debuteerde overigens pas in 1963 met drie zetels in het parlement. Volledigheids-
halve dient ook nog melding gemaakt te worden van de Katholiek Nationale Partij (KNP), een in 1948 ontstane rechtse afscheiding van de KVP, die in 1955 terug-
keerde in de moederschoot van de KVP.

¹⁵ Hierover: H.-M.T.D. ten Napel. 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992).

Structuurrapport van de KVP (1966)¹⁶ en de activiteiten van radicale groepen binnen KVP, ARP en CHU. De conclusie dat de politiek zich ten aanzien van de maatschappelijke vernieuwing van de jaren zestig eerder reagerend dan initiërend verhield, lijkt op grond van dit alles aannemelijk.

Bezien we de meer sociaal-economische en sociaal-culturele sferen: er werd door de bevolking nog altijd zeer hard gewerkt en er was weinig vrije tijd beschikbaar. Tot 1959 telde Nederland de langste werkweken van Europa (48 uur) en de invoering van de vrije zaterdag dateert van 1960 voor werknemers in de particuliere sector en 1961 voor overheidspersoneel. De reële inkomens van de massa loontrekken-lagen verhoudingsgewijs laag en in de (verzuilde) sociaal-economische verhoudingen heerste ten minste aan de oppervlakte een geest van overleg en harmonie. Het numeriek grootste kerkgenootschap, dat van de rooms-katholieke kerk (veertig procent), oogde stabiel en had zijn aandeel onder de Nederlandse bevolking sinds 1947 zelfs nog met twee procent doen toenemen. Wie naar de wetgeving keek en luisterde naar geestelijke en politieke leiders, kon in het denken over seksualiteit, de betekenis van het huwelijk en de relaties tussen mannen en vrouwen geen enkele verandering bespeuren.

Achter deze façade van rust en onbeweeglijkheid lag echter nog een ander Nederland. Het was een Nederland waarin een vijfde van de bevolking zichzelf als onkerkelijk beschouwde, waarin de Nederlandse Hervormde kerk, ooit het grootste en cultureel dominante kerkgenootschap, sinds de eeuwwisseling vrijwel gehalveerd was - tussen 1899 en 1971 zakte het aandeel van dit kerkgenootschap van 48% naar 24% - en in 1960 al een randkerkelijkheid van meer dan 60% kende.¹⁷ Het was een Nederland waarin de geruisloze en veel minder spectaculaire geloofsafval in het katholieke kamp gemaskeerd werd door de hoge geboortenaanwas en waar, ondanks de vijftig zetels die de KVP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 behaalde, het percentage KVP-

¹⁶ In het KVP-rapport *Grondslag en karakter van de KVP* werd het bestaan van een katholieke politieke partij eerder een kwestie van doelmatigheid dan van beginsel genoemd.

¹⁷ Zie H.D. de Loor & J. Peters, 'Een vergelijkende sociologische analyse van de katholieke en de hervormde kerk sedert 1945', P. Stouthart & G. van Tillo (red.), *Katholiek Nederland na 1945* (Baarn 1985), 51 e.v.

stemmers op het totaal aantal katholieken tussen 1948 en 1963 van 90 naar 85% was teruggelopen.¹⁸

In dit verborgen Nederland was onder de dikke deken van de 'morele natie' het huwelijksvruchtbaarheidscijfer sinds de tweede helft van de jaren vijftig dalende, nam het aantal gedwongen huwelijken en waarschijnlijk ook het voorechtelijk seksueel verkeer toe.¹⁹ Door de naoorlogse babyboom - tussen 1946 en 1949 werden ongeveer 250.000 meer kinderen geboren dan onder normale, d.w.z. vooroorlogse omstandigheden - was er een groot aantal jonge mensen in dit Nederland, dat in de jaren vijftig naar school ging. Tussen 1950 en 1960 verdubbelden de leerlingenaantallen van het algemeen vormend onderwijs en van het beroepsonderwijs. Het percentage twaalf- tot vijftientigjarigen dat vervolgonderwijs genoot, groeide van 27,2% in 1950 naar 41,9% in 1960. Tijdens de jaren zestig stootten de babyboomers naar de universiteiten door.²⁰

De samenleving waarin deze kinderen opgroeiden, leek in veel opzichten op de samenleving waarin hun ouders voor de oorlog waren opgegroeid, maar vertoonde voor wie het wilde zien ook onmiskenbare verschillen. De snelle industrialisatie bijvoorbeeld, veroorzaakte niet alleen een leegloop in de agrarische sector, maar veranderde ook het fysieke aanzien van Nederland sterk. Het naoorlogse Nederland met zijn gemoderniseerde infrastructuur was aanzienlijk urbaner en mobiel-der dan het vooroorlogse. De naoorlogse 'industriële revolutie' begon in de jaren vijftig een economische groei te genereren, die zich in de ogen van de werknemers steeds minder verdroeg met de gematigdheid, de zelfbeheersing en de opofferingsgezindheid die regering, werkgevers, maar ook hun eigen belangenbehartigers aanhoudend van hen vroegen. Het keurslijf waarin hun groeiende aspiraties geperst werden,

¹⁸ Zie D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s-Gravenhage 1992), 58.

¹⁹ G.A. Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', J.E. Ellemers e.a., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980), 50 e.v.

²⁰ Het aantal studenten in het wetenschappelijk onderwijs steeg van 40.700 in 1960 naar 85.100 in 1968 (CBS, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen*, 38). Zie ook N.L. Dodde, 'Nederlandse onderwijspolitiek 1945-1983', J.D.C. Branger, N.L. Dodde & W. Wielemans (eds), *Onderwijsbeleid in Nederland* (Leuven / Amersfoort 1984), 17-37.

maakte zich voelbaar in onderhuidse frustraties, de sinds 1959 neergaande lijn van de sociaal-democratie - de PvdA verloor tussen 1959 en 1967 dertien zetels - en het ledenverlies van de vakbonden.

Wie de beelden van deze twee Nederlanden over elkaar heen legt, valt op hoe uiterst precair en delicaat de balans tussen traditie en moderniteit aan het einde van de jaren vijftig is. De voorgevel van het huis staat nog stevig overeind en maakt een volkomen intacte indruk, maar ondertussen zijn de fundamenteën flink aan het verzakken, zitten in de achtermuur scheuren en vreet de rot in het houtwerk.

Wanneer we dit beeld even vasthouden, kunnen we zeggen dat vanaf 1960 een storm opsteekt rond dit reeds sterk ondermijnde huis. Nieuwe krachten brengen flinke schade toe, maar zij konden dat alleen omdat het huis reeds in een vervallen staat verkeerde. Die nieuwe krachten omvatten een groei van de welvaart en als gevolg daarvan een snelle verspreiding van consumptie-artikelen met een diepgaande invloed op de levensstijl van miljoenen gewone Nederlanders: televisies en auto's, respectievelijk verantwoordelijk voor revoluties in communicatie en mobiliteit.²¹ Ook nieuw is de groei van het vrije-tijdsdomein, die door de werknemers gelijktijdig met hun inkomensstijging afgedwongen wordt. En met de toegenomen financiële mogelijkheden kan men die nieuwe vrije tijd ook anders invullen dan tot dusver: met televisiekijken, uitstapjes en vakanties, op de hoek van de straat hangend luisteren naar rock 'n' rollmuziek via transistorradio's, of door middel van grammofoonplaten op de nieuw aangeschafte pick-ups. En de vrijwel onzichtbare veranderingen in het seksuele gedragspatroon mogen zich nu verheugen in een toenemende permissiviteit en de nieuwe contraconceptieve mogelijkheden die de in 1962 geïntroduceerde pil biedt.

Die nieuwe krachten bliezen de luiken van het huis open, lieten vrijwel niets van het oude meubilair op z'n plaats en woeien vreemde dingen van buiten naar binnen. En tot overmaat van ramp kregen op hetzelfde moment de bewoners van het huis ruzie met elkaar. De

²¹ Enkele illustratieve cijfers: het aantal televisietoestellen steeg van nog geen half miljoen in 1958 naar meer dan 2,5 miljoen in 1967. Tussen 1958 en 1966 verviervoudigde het aantal personenauto's (in 1966 ruim anderhalf miljoen). Ongeveer gelijktijdig explodeerde het consumptief krediet: in 1958 94 miljoen, in 1966 150 miljoen en in 1969 198 miljoen, een ruime verdubbeling dus in tien jaar tijd (zie Centraal Bureau voor de Statistiek, 1899-1969. *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen*, 's-Gravenhage 1970, 112).

kinderen besloten de bouwval te verlaten, hun ouders raapten nieuwsgierig de nieuwe, vreemde voorwerpen op, richtten de gehavende huiskamer opnieuw in en fatsoeneerden het buitenwerk zo goed en zo kwaad als het ging. Maar de opgestoken storm zou verder aanzwellen en nog jaren duurde het voor de wind weer ging liggen. Niemands leven was meer zoals vroeger, ook dat van de kinderen niet.

Deze generatiedynamiek, die zich in de jaren zestig in volle hevigheid zou manifesteren, had een katalyserend effect op het snelle proces van maatschappelijke verandering. In deze polariteit tussen twee generatietypen, het vooroorlogse en het naoorlogse, kan men het epicentrum van het turbulente decennium zien. Over dit epicentrum wil ik in het onderstaande enkele voorlopig nog speculatieve gedachten formuleren.

Een dubbele generatiecrisis als epicentrum van de jaren zestig?

In een onderzoek naar maatschappelijke verandering is het vaak zinvol te onderscheiden tussen enerzijds materiële voorwaarden en omstandigheden en anderzijds percepties, oriëntaties en motivaties van handelende personen en groepen. In de eerste categorie vallen 'harde' ontwikkelingen als economische en demografische groei, uitbreiding van de sociale zekerheid, toename van de scholingsgraad, bepaalde technologische ontwikkelingen zoals de introductie van de televisie en de mechanisering van huishoudelijke arbeid. In de jaren vijftig valt zeker een samenballing van dit type 'harde' veranderingen te zien.

Deze materiële veranderingen werden gepercipieerd en geïnterpreteerd door ongeveer vier miljoen Nederlanders die tussen 1910 en 1929 geboren waren; zij waren in het jaar 1959 tussen de dertig en de negenenvertig jaar oud en worden door de Utrechtse socioloog H. Becker aangeduid als de 'vooroorlogse generatie'. Deze generatie was gesocialiseerd in een samenleving met een sterk verzuilde structuur, weinig sociale en geografische mobiliteit en een beperkte mate van industrialisatie. De economische crisis en de oorlog kunnen beschouwd worden als sterk persoonlijkheidsvormende ervaringen voor deze groep Nederlanders. In de eerste naoorlogse jaren, door Blom gekarakteris-

seerd als jaren van tucht en ascese,²² werden de collectieve karaktertrekken van deze generatie - soberheid, gezagsgetrouwheid en een strenge seksuele moraal - gestimuleerd door een overheidsbeleid dat een snelle wederopbouw en een planmatige industrialisatie van Nederland als belangrijkste doelen had. Lage lonen, een zeer restrictief beleid ten aanzien van de binnenlandse consumptie en een actief exportbeleid vormden de hoofdbestanddelen van de naoorlogse economische politiek.

Dit beleid begon in de jaren vijftig vruchten af te werpen in de vorm van een krachtige economische groei, die zowel tot een uitbreiding van de sociale zekerheid - in respectievelijk 1952 en 1957 kwamen nationale verzekeringen op het terrein van onvrijwillige werkloosheid en ouderdomsvoorziening tot stand - als vanaf circa 1953 tot individuele welvaartsverhogingen leidde. Dankzij de economische groei en de welvaart ook namen de consumptieve bestedingen en vrije tijd toe en verspreidden nieuwe luxe-producten zoals de televisie en de auto zich vrij snel over grote lagen van de bevolking.

De industrialisatie en modernisering van naoorlogs Nederland bracht ook een groeiende maatschappelijke behoefte aan scholing en onderwijs met zich mee. De na de oorlog geboren generatie genoot, zoals we boven zagen, langer en massaler onderwijs dan de vooroorlogse generatie. Deze zeer omvangrijke naoorlogse generatie - tussen 1946 en 1949, oftewel de eerste babyboom, kwam er bijna een miljoen mensen bij - beleefde haar formatieve jaren in een heel ander type samenleving dan de vooroorlogse. In deze samenleving was de strijd om de primaire materiële bestaansvoorwaarden naar de achtergrond verschoven. Het was daarom niet verwonderlijk dat deze na de oorlog geboren generatie de puriteinse en ascetische 'make up' van de vooroorlogse generatie als verouderd en irrelevant beschouwde. De economische crisis en de daarop volgende oorlog en bezetting, voor hun ouders zulke constituerende ervaringen, hadden deze jongeren niet meegemaakt en de verwijzingen daarnaar ervoeren zij als polariserend en vervreemdend.

Mijn onderzoekshypothese luidt dat *beide* generaties door de snelle materiële veranderingen in een crisis raakten. Bij de vooroorlogse

²² J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', P.W. Klein, G.N. van der Plaats (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981), 125-158.

generatie uitte dit crisisgevoel zich in ontzuiling, versnelde ontkerkelijking en secularisering; in een hevige strijd ook om de verdeling van de nieuwe welvaart, die tot uitdrukking komt in de sociaal-economische spanningen waardoor de jaren vanaf 1960 getekend worden. Een crisis-symptoom was ook de groeiende zelftwijfel waardoor de politieke elites vanaf het einde van de jaren vijftig bevangen werden. Steeds meer raakten zij doordrongen van het besef dat de oude, gevestigde politieke structuren het binnenkort zouden moeten afleggen tegen de krachten van het nieuwe; steeds meer raakten zij overtuigd van de onafwendbaarheid van de moderniteit. Sommige waarden en normen daarentegen, bijvoorbeeld inzake seksualiteit en gezagsverhoudingen, bleven relatief onaangetast bij de vooroorlogse generatie.

Ook de naoorlogse generatie raakte aan crisisverschijnselen ten prooi. Zij was een generatie die dankzij de verlengde scholing langer jong kon blijven, maar mede daardoor ook moeilijker de stap naar volwassenheid kon zetten. De ouders van deze adolescenten waren door een andere samenleving gevormd. De afstand tussen beide generaties was daardoor relatief groot en identificatie van jongeren met ouderen werd erdoor bemoeilijkt. De socialisatiemediën van de oude zuilen - de kerken, de verzuilde jeugdbeweging - erodeerden steeds meer. Tegelijk legde de modernisering van Nederland - de versnelde industrialisatie, het alom aanwezige streven naar efficiency en verhoging van de produktiviteit - nieuwe vormen van rationaliteit en dwang op aan jonge werknemers. Onder deze meervoudige druk ontstond een sterke behoefte aan nieuwe symbolen, mythen, collectieve emotionele ontladingsmogelijkheden, een zelf ontworpen initiatiecultuur, kortom een eigen jongerensubcultuur. Juist doordat deze jongerensubcultuur zich in oppositie tot de ascetisch-puriteinse vooroorlogse generatie ontwikkelde, kreeg zij een uitgesproken hedonistisch karakter.

De mythen en symbolen werden vooral buiten de eigen vertrouwde wereld, dat wil zeggen in een sterk Anglo-Amerikaans gekleurde tienercultuur gezocht. De moderne media en de technologie bood deze nieuwe identiteitsverschaffers aan en de nieuw verworven welvaart maakte hen - het eerst voor werkende jongeren - verkrijgbaar. Het ging om films, kleding, jongerenbladen en vooral muziek. In de nozemstijl van de late jaren vijftig is de verbinding van het oude met het nieuwe goed zichtbaar. In de nozem vermengt zich de oudere arbeiderscultuur met nieuwe stijlelementen. Proletarische, anti-burgerlijke gedragscodes

- de socioloog Van Elteren noemt in dit verband informele solidaire relaties, territoriumgebondenheid en masculiene lichamelijkheid²³ - worden aangevuld met elementen ontleend aan rolvoorbeelden zoals die in Amerikaanse cult-films als 'The Wild One', 'Rebel without a Cause' en 'Rock around the Clock' worden aangereikt. Vooral *rock 'n' roll*, in feite een blanke bewerking van de zwarte *rhythm and blues*, bood de ventiefunctie waar de naoorlogse generatie naar zocht.²⁴ Net zoals de *rhythm and blues* aan arme Amerikaanse zwarten de troost van het moment bood in hun uitzichtsloze bestaan, zo leverde de bewerking ervan tot *rock 'n' roll* aan de jonge blanke arbeiders van de Westerse verzorgingsstaten een welkome onderbreking van hun monotone doordeweekse leven in fabrieken en kantoren. Aanvankelijk behield de muziek deze amusementsfunctie: je kon er wild op dansen en de strikte seksuele gedragscodes enigszins ontwijken. Maar naarmate de generatiekloof breder gevoeld werd, nam ook de symboolfunctie van dit nieuwe muzikale genre toe. Er vond, mede dankzij de rol van de media, een razend snelle verspreiding van de *rock 'n' roll* plaats: van de jonge arbeiders - de nozems - veroverde het in luttele jaren ook scholieren en de studenten. De rock verdrong tenslotte het Franse *chanson* en de jazz, die in de jaren vijftig nog populair waren onder de jongeren uit de meer welvarende en intellectuele milieus.

Naarmate de muziek meer het verbindende element van de jongerengeneeskunde begon te worden, kwamen naast de zuivere amusementsfunctie ook nieuwe functies: die van een protestmedium - zowel met een politieke (de *protestsong*) als met een meer cultureel avant-gardistische

²³ M. van Elteren, "I'm free and I do what I want". Het dubbelzinnige beeld van Amerika', G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990), 174-175.

²⁴ Over de rol van *rock 'n' roll*, behalve de in noot 8 genoemde werken, ook: D. Bradley, *Understanding rock and roll. Popular music in Britain, 1955-1964* (London 1992); S. Frith, *Sound effects. Youth, leisure and the politics of rock 'n' roll* (New York 1981); C. Gillett, *The Sound of the City* (London 1971); over de Nederlandse beleving van rockmuziek is helaas niet veel literatuur beschikbaar; nogal oppervlakkig is P. Rutten, *Hitmuziek in Nederland 1960-1985. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Sociale Wetenschappen, in het bijzonder de communicatiewetenschap* (z.p. 1992); verder kan over de jaren vijftig genoemd worden: H. Kleyer & G. Tillekens, 'Het geluid van de jeugd', Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 205-222 en in dezelfde bundel Van Elteren, "I'm free and I do what I want", 165-186.

lading (*The Mothers of Invention* bijvoorbeeld) - een middel om de werkelijkheid te ontvluchten - psychedelisch en arcadisch muziekgenot al of niet gecombineerd met drugs - en als een distinctiecode voor verschillende jeugdschubculturen (*mods* versus *rockers*, psychedelische en symfonische rock versus *soul* en *heavy metal*, enzovoort).²⁵ Nooit eerder hadden jongeren zich zo nadrukkelijk met een muziekgenre geïdentificeerd, nooit eerder was de symboolfunctie van de muziek zo groot geweest.

Jongeren begonnen zich, niet alleen in Nederland, maar in vrijwel alle Westerse landen, steeds meer als jongeren te manifesteren. In enkele jaren breidde de collectieve beleving van het jong zijn zich van de nozems met hun arbeidersachtergrond uit naar een meer geschoolde en soms ook wat oudere (de *twens*) jeugd. Hoezeer ze ook mochten verschillen van elkaar, ze waren samen jong. De generatiecrisis was in de tweede helft van de jaren zestig een algemeen, zich over het gehele westen uitbreidend verschijnsel geworden en de behoefte aan mythen, symbolen en emotionele ontlading strekte zich bijna over de hele naoorlogse generatie uit. Deze brede basis van receptiviteit, gevoegd bij de versnellende en stimulerende rol van de moderne media en de gegroeide koopkracht van de jonge consumenten, dit alles gaf samen het dynamische en haast universele karakter aan deze jeugdrevolutie.

Deze hedonistische jeugdrevolutie droeg aanvankelijk veel meer een sociaal-cultureel dan een politiek karakter, hetgeen gezien de context waarin zij zich voltrok niet onbegrijpelijk is. Bij de jonge generatie veranderden dus niet zozeer de oriëntaties op de politiek - daarvoor interesseerden de meesten van hen zich niet of nauwelijks - maar veeleer de houdingen ten aanzien van seksualiteit en gezagsverhoudingen. De symbolen en mythen van deze jeugdrevolutie droegen een typisch contra-cultureel karakter en historische referenties of legitimaties waren afwezig of werden omgekeerd ten gunste van de eigen generatie, zoals de dichotomie van verzet en collaboratie die ontleend werd aan de bezettingstijd.

Illustratief voor het 'culturele primaat' is het karakter van Provo.²⁶

²⁵ Zie S. Hall (ed.), *Resistance through rituals* (New York 1976).

²⁶ In hun zelfbenoeming als provo's kan men een verbinding zien met de oudere nozemcultuur. In zijn proefschrift over nozemgedrag had W. Buikhuisen het begrip provo geïntroduceerd ter vervanging van het zijns inziens te emotionele, negatief

Provo - in mei 1965 opgericht - had geen echt politiek programma, maar was een soort mengeling van satire, actionisme en utopisme. Veel meer dan een politieke beweging was het een culturele tegenbeweging, waar kunstenaarsverzet zich verbond met het meer politiek gearticuleerde protest van Roel van Duyn. Terugblikkend heeft Van Duyn Provo meer een ideeënbom dan een gestructureerde beweging genoemd,²⁷ hetgeen een juiste typering lijkt. Het is al eens vaker opgemerkt: het regentendom en het 'klootjesvolk', zoals Provo de burgers bij voorkeur aanduidde, voelden zich niet zozeer bedreigd door het politiek radicalisme van Van Duyn c.s., maar veel meer door hun uitbundige spotzucht, hun puberale satire op het grijze en ernstige gezag. Alhoewel de provo's in 1966 een zetel in de Amsterdamse gemeenteraad wisten te veroveren, gaf Provo-vertegenwoordiger Bernard de Vries al vlug zijn raadswerk eraan, naar eigen zeggen omdat hij te klein behuisd was en geen telefoon had. Typerend is dat toen de provo's zitting namen in de Amsterdamse gemeenteraad, de beweging onmiddellijk op sterven na dood was.

De geschiedenis van Provo illustreert dat de vernieuwingsbeweging van de jaren zestig in Nederland boven alles een sociaal-cultureel karakter droeg. Wie het 'ideaal van de jaren zestig' - wat dat ook moge zijn - trachtte te politiseren, belandde in de jaren zeventig ofwel in een star en steriel polarisatiemodel - zie de PvdA na Nieuw Links - ofwel in een moordlustig fanatisme, waarvan het West-Duitse RAF-terrorisme en de Italiaanse Rode Brigades gaven specimina zijn.

De politisering van de jeugdrevolutie heeft vooral in de tweede helft van de jaren zestig plaatsgevonden. Deze politisering valt samen met de instorting van de verzuilde en schijnbaar zo stabiele politieke cultuur van Nederland, dat wil zeggen vanaf 1967. Dat laatste was vooral een gevolg van de eerste generatiecrisis, dat wil zeggen van de capitulatiestemming die zich - mede onder invloed van de sociaal-culturele turbulentie van de tweede generatiecrisis - van de politieke elites meester had gemaakt, alsook van de doorwerking van de sociaal-economische onrust in de richting van de politiek. Mijn veronderstelling is

geladen en daardoor wetenschappelijk onbruikbare woord nozem (W. Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag*, (Assen 1965)).

²⁷ R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985), 8.

dat vanaf 1967 beide generatiecrises in feite op elkaar botsten en elkaar gingen versterken. Het is deze dubbele generatiecrisis die aan de Nederlandse jaren zestig het zo stormachtige karakter geeft.

Met de politisering van de aanvankelijk vooral sociaal-cultureel gerichte jeugdrevolutie, gingen jongeren echter zeer nadrukkelijk het terrein van de vooroorlogse generatie betreden. De opkomst van Nieuw Links binnen de PvdA is daar een goed voorbeeld van. Aan vocabulair bood het programma van deze jonge oppositionele beweging in feite niet veel nieuws; het was veeleer een terugvallen op het oude links-ideologische erfgoed van de arbeidersbeweging, zij het nu gelardeerd met nieuwe anti-imperialistische leuzen, die vooral het Amerikaanse optreden in Vietnam en elders in de Derde Wereld aan de kaak stelden. Hoe oppositioneel deze jongeren zich binnen de sociaal-democratie ook opstelden, zij waren met het betreden van het politieke domein tegelijk gedwongen zich te bedienen van hetzelfde discours waarvan de vooroorlogse generatie politieke leiders zich bediende. En wie naar het vanaf 1967 sterk links-ideologisch getoonzette studentenprotest kijkt, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de politieke ideologisering van de studentenbeweging niet zelden vastliep in links sektarisme en dogmatisme. In plaats van de verbeelding raakte veelal een grimmig soort fantasieloosheid aan de macht.²⁸

Met deze politisering was tegelijkertijd ook de stap naar een integratie van de contracultuur gezet. De symbolen en mythen waren nu omgesmeed in politieke programma's, hoe ver deze zich ook van de heersende machtsverhoudingen vandaan mochten bevinden. Daarmee was het epicentrum van de jaren zestig tot rust gekomen. In de daarop volgende jaren vond de proliferatie plaats van de nieuwe opvattingen inzake seksualiteit, gezagsverhoudingen, post-materiële waarden. Langzaam verspreidde het nieuwe gedachtengoed zich onder de vooroorlogse generatie, drong het door in de partijpolitiek, raakte het de bredere sociale lagen van de bevolking. De jaren zestig waren voorbij, maar de natrillingen werden nog tot diep in de jaren zeventig gevoeld.

²⁸ Over de geschiedenis van de studentenbeweging o.a.: J. Jansen & P. Voestermans, *De verguisde universiteit. Een cultuurpsychologisch onderzoek naar voorbij en actuele ontwikkelingen in de Nijmeegse studentenwereld* (Meppel 1978), F. de Jong Edz., *Macht en inspraak. De strijd om de democratisering van de Universiteit van Amsterdam* (Baarn 1981); H. Kijne, *Geschiedenis van de Nederlandse studentenbeweging 1963-1973* (Amsterdam 1978).

Tot besluit: 'we can change the world'

De vraag naar de verhouding tussen binnen- en buitenlandse ontwikkelingen in de jaren zestig is in het voorafgaande grotendeels impliciet gebleven. Anders gezegd: welke rol speelde het buitenland in de Nederlandse jaren zestig en in hoeverre dragen jaren zestig in ons land een specifiek Nederlands karakter? Wat het eerste betreft is gewezen op rol van de Amerikaanse populaire cultuur als mythe- en symbolen-verschaffer; daarbij ging het met name om (muziek)films en om muziek, die door de verruiming van de consumptieve mogelijkheden het eerst door werkende jongeren genoten konden worden. Deze nieuwe culturele produkten hadden meer dan slechts instrumentele betekenis. Ze representeerden ook een ideaal: vrijheid, erotiek, mobiliteit, rebellie tegenover het gezag van vaders, moeders, leraren en chefs, solidariteit van jongeren tegenover ouderen. Rock was niet simpelweg de orkestratie van deze jeugdrevolutie, nee, het was de nieuwe *lifestyle* zelf. De geschiedenis van de jaren zestig in Nederland kan niet geschreven worden zonder rock 'n' roll en zij is dus ook niet los te denken van dit Anglo-Amerikaanse cultuurverschijnsel.

Wat het specifieke karakter van de Nederlandse jaren zestig betreft: er is vaak gewezen op de heftigheid van die jaren in Nederland, die zich met name zou manifesteren in de grote seksuele permissiviteit, de zeer snelle en omvangrijke ontkerkelijking, de plotselinge ontzuiling. Los van de vraag of de jaren zestig in Nederland inderdaad radicaler zijn geweest, mag men in ieder geval aannemen dat aan het einde van de jaren vijftig de spanning tussen de voorgeschreven en de daadwerkelijk geleefde praktijk wel heel hoog opgelopen was, of, zoals eerder geformuleerd, de balans tussen traditie en moderniteit was uiterst precair geworden. De spanning tussen de twee Nederlanden was zo groot dat een zeer hevige ontlading niet verbaast. Het eigene aan de Nederlandse jaren zestig bestaat dan hierin dat zij plaatsvonden in een land dat zich tot die tijd onderscheidde door zijn verzuilde maatschappelijke structuur en een krachtig ontwikkeld zedelijkheidscomplex.

De erfenis van de jaren zestig is verspreid terechtgekomen: de sociaal-culturele invloed is ongetwijfeld diepgaand geweest en tot op de dag van vandaag voelbaar. Een vertaling in politieke termen heeft weliswaar plaatsgevonden, maar ogenschijnlijk niet tot een diepe worteling

geleid. Maar daarmee is de nalatenschap van de jaren zestig nog niet volledig beschreven. Ongrijpbaar, maar meer dan wat ook karakteristiek voor de jaren zestig is de betovering, de waan, de droom, de luidkeels gezongen illusie van 'we can change the world' (Graham Nash op 'Songs for beginners' 1971). Het is het blakend en overrompend zelfvertrouwen van een generatie die ervan overtuigd was de wereld opnieuw te kunnen laten beginnen, zonder geschiedenis en zonder schuld. Een generatie die zocht naar het zand onder de stenen, naar de verbeelding en naar de macht. Een generatie zonder echte kopzorgen ook, materieel verwend, in vrijheid opgegroeid en geschoold, levend in een betrekkelijk stabiele internationale orde. Men kon zich kortom de weelde veroorloven om de totstandkoming van het aards paradijs op de agenda te zetten.

Na deze glanzende fata morgana waren de jaren zeventig en tachtig van een verpletterende 'business as usual': crisis, werkeloosheid, nucleaire dreiging, van alles en nog wat aan de macht, behalve de verbeelding. De romantisch-utopische visioenen van de Westcoastpopgroepen maakten plaats voor punkmuziek, hard, agressief en illusieloos, of voor de dreun van de *discobeat*. De dekolonisatie van burger schreed voort, maar de nieuw glorende horizon was uit het zicht verdwenen.